

Mgr Marcin Ziomek
Wydział Filologiczny UJ

Rozprawa doktorska *W poszukiwaniu kulturowej tożsamości. Emigracyjna publicystyka Fiodora Stiepuna i Gieorgija Fiedotowa*, promotor: prof. dr hab. Jerzy Kapuścik

AUTOREFERAT

Rozprawa doktorska *W poszukiwaniu kulturowej tożsamości. Emigracyjna publicystyka Fiodora Stiepuna i Gieorgija Fiedotowa* jest próbą przybliżenia fragmentu bogatej spuścizny intelektualnej dwóch wybitnych, choć pozostających nieco w cieniu innych, działaczy emigracyjnych – Fiodora Stiepuna (1884-1965) oraz Gieorgija Fiedotowa (1886-1951).

Obaj należeli do grona najmłodszych przedstawicieli rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego, a więc pokolenia urodzonego w latach osiemdziesiątych XIX wieku. Ich młodość oraz intelektualne dojrzewanie przypadły na burzliwy przełom stuleci, zwieńczony rewolucją w 1905 roku. Zdecydowaną część swojego życia spędzili poza Rosją (lata studiów oraz lata emigracji), a ich poglądy kształtowała złożona międzywojenna europejska rzeczywistość. W latach trzydziestych redagowali czasopismo „Nowy Grad”, będące jednym z ciekawszych periodyków rosyjskiej emigracji. Obaj także zostali zaliczeni przez Władimira Kantora do grona rosyjskich Europejczyków.

Przedmiotem oraz podstawowym celem mojej rozprawy doktorskiej jest analiza emigracyjnej publicystyki Stiepuna i Fiedotowa w kontekście rosyjsko-europejskiego dyskursu tożsamościowego, który można nazwać poszukiwaniem kulturowej tożsamości. Praca wpisuje się także w podejmowane, szczególnie w ostatnim dwudziestoleciu, studia emigrantologiczne. Badania nad szeroko pojętym dorobkiem kulturowym rosyjskiej diaspory wymagają doboru odpowiedniej perspektywy metodologicznej. W związku z tym, że narzędzia, jakimi posługuje się klasyczne literaturoznawstwo okazują się często niewystarczające przy badaniu złożoności zjawisk emigracyjnych, pojawia się konieczność wyboru możliwie pojemnej metody,

a właściwie metod opisu. Taką perspektywę stwarzają studia emigrantologiczne, ponieważ pozwalają spojrzeć na całokształt życia emigrantów.

Praca składa się z dwóch zasadniczych części: teoretyczno-historycznej oraz analitycznej, a także *Wprowadzenia* oraz *Zakończenia*.

We *Wprowadzeniu* podjąłem próbę krótkiej charakterystyki niezwyklego zjawiska jakim był rosyjski renesans religijno-filozoficzny – integralna część kultury Srebrnego Wieku. To wtedy kultura rosyjska po latach „zmięzchu i bezdroża” wkroczyła w epokę rozkwitu, który okazał się jednak – jak zauważył Andrzej Drawicz – „rozkwitem w przededniu katastrofy”. O oryginalności rosyjskiego renesansu zadecydowało twórcze i umiejętne połączenie idei specyficznie rosyjskich z ideami, które zajmowały ogólnoeuropejską elitę intelektualną. *Wprowadzenie* zawiera także stan badań nad dorobkiem Stieputa i Fiedotowa.

Rozdział teoretyczny, zatytułowany *Tożsamość kulturowa jako problem badawczy* stara się pokazać obszary refleksji nad tożsamością kulturową, dzieje koncepcji pojęcia „europejskość”, wskazać kulturowe wyznaczniki europejskości oraz przedstawić najważniejsze aspekty rosyjsko-europejskiego dyskursu tożsamościowego.

Tożsamość w ostatnim półwieczu stała się przedmiotem żywej interdyscyplinarnej refleksji na gruncie nauk humanistycznych i społecznych. W dyskusji na temat tożsamości, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i zbiorowym, ścierają się z sobą dwa stanowiska metodologiczne: esencjalizm oraz konstruktywizm. Substancjalne podejście zakłada odkrywanie tożsamości, konstruktywistyczne z kolei nieustanne tworzenie i negocjowanie. W nowoczesnym dyskursie refleksja nad kategorią tożsamości przerodziła się w rozważania nad naturą relacji. Między dwoma biegunami tożsamości (identyczność i odrębność) pojawia się specyficzna przestrzeń „pomiędzy” – przestrzeń wzajemnych relacji podobieństwa i różnicy. W takim ujęciu „pomiędzy” staje się najważniejszą przestrzenią dyskursu tożsamościowego. Badanie relacji wydaje się być kluczowe dla postawionego w tytule rozprawy problemu poszukiwania kulturowej tożsamości. „Poszukiwanie” wypełnia bowiem wspomnianą przestrzeń „pomiędzy” biegunem identyczności, a biegunem różnicy. A emigracyjna publicystyka obu emigracyjnych myślicieli stanowi jeszcze jeden ważny głos w rosyjskim dyskursie tożsamościowym, mieszczącym się pomiędzy poczuciem przynależności kulturowej do Europy, a poczuciem kulturowej odrębności. Pograniczny charakter kultury rosyjskiej każe jej wciąż na nowo podejmować

zagadnienia samoidentyfikacji, a szczególne kulturowe położenie sprawia, że rosyjska literatura oraz myśl religijno-filozoficzna stają się przestrzenią dyskursu tożsamościowego, w którym odpowiedź na pytanie o stosunek do najważniejszych wartości europejskich ma kluczowe znaczenie.

Nowoczesny europejski dyskurs tożsamościowy, o którym mowa w rozprawie, narodził się mniej więcej na przełomie XVII i XVIII wieku w momencie, gdy Europa zaczęła być postrzegana jako coś więcej niż tylko chrześcijańska wspólnota religijna. Na przestrzeni wieków wykształcił się model europejskości rozumianej jako pewne wspólne europejskie dziedzictwo kulturowe, którego podstawy tworzą uniwersalne wartości, mające swe źródło w tradycji judeochrześcijańskiej i grecko-rzymskiej oraz kultura, będąca owocem wspólnej tradycji i historii.

Rozdział historyczny *Emigracja rosyjska na skrzyżowaniu kultur* jest próbą pokazania złożoności zjawiska, jakim była pierwsza fala wygnańców z porewolucyjnej Rosji. Masowy charakter wygnania sprawił, że rosyjscy emigranci stworzyli na emigracji unikalne w skali światowej „społeczeństwo na wygnaniu”. Rosja Zagraniczna, w postaci jaką nadało jej pierwsze pokolenie rosyjskich emigrantów, funkcjonowała w różnych krajach i na różnych kontynentach prawie dwadzieścia lat. Proces kształtowania się rosyjskiego społeczeństwa na wygnaniu trwał kilka lat. Rozpoczął się on około roku 1919 wraz z przybyciem pierwszej dużej fali rosyjskich uchodźców, a zakończył się około 1928 roku, w momencie gdy liczba emigrantów przestała gwałtownie wzrastać. Na lata dwudzieste i trzydzieste XX wieku przypadł okres najaktywniejszej działalności rosyjskiej diaspory.

W rozdziale tym zostały zaprezentowane także najważniejsze emigracyjne nurty polityczne, począwszy od monarchistów i partii prawicowych, przez smienowiechostwo i euroazjatyzm, aż po kręgi demokratyczno-liberalne. Ważnym obszarem działalności rosyjskiej diaspory była działalność wydawnicza. Jej celem było przechowanie narodowej tradycji i zachowanie tożsamości kulturowej oraz prezentacja własnych koncepcji i programów politycznych. W dalszej części rozdziału zostały krótko scharakteryzowane najważniejsze czasopisma rosyjskiej diaspory, ze szczególnym uwzględnieniem pisma redagowanego przez Fiedotowa i Stiepuna, przy udziale Ilji Bunakowa-Fondaminskiego. Rozdział ten przybliży również sylwetki Stiepuna i Fiedotowa – rosyjskich Europejczyków na wygnaniu.

Część analityczną tworzą trzy rozdziały: *Człowiek – jednostka czy osoba?*, *Religijne korzenie wolności*, *Chrześcijańska demokracja gwarantem wolności osoby*. Zostały w nich poddane analizie trzy wzajemnie warunkujące się pojęcia: jednostka – wolność – demokracja. Są to charakterystyczne dla europejskości koncepty kulturowe, a zarazem jedne z głównych wyznaczników europejskiej tożsamości kulturowej. Jednostka – wolność – demokracja to również wielokrotnie powracające motywy bogatej w treści ideowe publicystyki Stiepana i Fiedotowa.

W rozdziale *Człowiek – jednostka czy osoba?* omawiam kwestie antropologiczne zawarte w publicystyce Stiepana i Fiedotowa. Problem jednostki ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia historii Europy. Indywidualizacja jednostki, czyli wyzwolenie się człowieka z ograniczeń stanowych, tkwi u podstaw procesów, które w epoce nowożytnej zmieniły Stary Kontynent i ukształtowały europejską tożsamość kulturową. Problem jednostki ma również kluczowe znaczenie dla rosyjskiej samoidentyfikacji kulturowej i stanowi jedno z najważniejszych zagadnień w dyskusji na temat cywilizacyjnego rozwoju Rosji. Antropologiczne zorientowanie rosyjskiej myśli filozoficznej wynika bezpośrednio z prawosławnej teologii. W niej znajdują się także korzenie poglądów Stiepana i Fiedotowa. Obaj emigranci, zaniepokojeni szybkim i dynamicznym rozwojem społeczeństwa masowego w powojennej Europie oraz rozwojem systemów totalitarnych, postanowili na łamach „Nowego Gradu” bronić praw i wolności jednostki. Stiepan postulował przesunięcie akcentów w emigracyjnych dyskusjach ze spraw programowo-taktycznych na kwestie antropologiczne. Najważniejszym zadaniem emigracyjnych sporów miała być twórcza dyskusja na temat człowieka współczesności – człowieka jutra, który będzie odbudowywał odrodzoną po bolszewickiej katastrofie Rosję. Fiedotow zwracał uwagę w swoich tekstach, że człowiek osiąga pełnię człowieczeństwa aktywnie uczestnicząc w szeroko rozumianej kulturze, ponieważ jest ona wyrazem twórczych dążeń i możliwości jednostki. Sztuka dla myśliciela była wyrazem kondycji człowieka. W eseju *Ecce homo* przedstawił głęboki, w jego przeświadczeniu, antyhumanizm współczesnej mu kultury europejskiej. Zdaniem myśliciela cała współczesna kultura zwróciła się przeciwko człowiekowi, a nowe czasy urzeczywistniły także, wydawałoby się niemożliwą do tej pory, syntezę jednoczesnego protestu przeciwko uczuciu i rozumowi. W swoich rozważaniach o człowieku Fiedotow odwołał się do trychotomicznego postrzegania osoby ludzkiej jako bytu złożonego z ciała, duszy i ducha. Stiepan i Fiedotow

zunifikowanemu człowiekowi masowemu oraz zaatomizowanej jednostce przeciwstawiali chrześcijańską osobę. Osobę konstituuje dialogiczna relacja Ja i Ty, w której Ty (bliźni, ale także Bóg w ujęciu Stiepuna) jest warunkiem istnienia Ja. Obaj myśliciele byli przekonani, że na gruncie chrześcijaństwa została objawiona ostateczna prawda o godności i powołaniu człowieka. Antropologiczne rozważania obu emigrantów wpisują się w antropologiczną dyskusję, która na gruncie myśli rosyjskiej toczy się pomiędzy zwolennikami transcendentnej koncepcji człowieka i wyznawcami podejścia immanentnego. Fiedotow i Stiepun jako myśliciele religijni w oczywisty sposób reprezentują linię transcendentną. Bliska im była także koncepcja słowianofilskiej osobowości integralnej.

W kolejnym rozdziale, zatytułowanym *Religijne korzenie wolności*, prezentują poglądy myślicieli na kwestię wolności. Problem wolności to jedno z najważniejszych zagadnień rosyjskiej myśli społeczno-filozoficznej. A za największych jej orędowników przyjęło się uważać Aleksandra Hercena oraz Michaiła Bakunina. Problematyki wolności nie zabrakło także w twórczości największych rosyjskich pisarzy Lwa Tołstoja i Fiodora Dostojewskiego.

Kryzys wolności, narastający w europejskim społeczeństwie od zakończenia Wielkiej Wojny, sprawił, że Stiepun i Fiedotow regularnie w swojej publicystyce powracali zagadnień wolnościowych. Obaj myśliciele byli głęboko przekonani, że wolność jednostki ma kluczowe znaczenie dla europejskiej tożsamości kulturowej i dlatego stanęli w jej obronie. Przyznawali, że jest ona jedną z najcenniejszych wartości i szukali jej metafizycznego uzasadnienia.

Dla Stiepuna kwestia wolności była ściśle powiązana z zagadnieniem prawdy-*istiny*. Nerozerwalny związek prawdy i wolności wynika, jego zdaniem, z ewangelicznego przesłania: „Poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli”. Ta wyzwalająca prawda była dla myśliciela metafizycznym źródłem wolności człowieka. Prawda – wolność – osoba tworzą szczególną duchową rzeczywistość, która powinna stać się fundamentem ładu społecznego. Stiepun rozumiał wolność jako akt twórczy, który łączy skończony ludzki byt z bytem nieskończonym i absolutnym.

Fiedotow natomiast przekonywał, że źródeł wolności człowieka należy szukać w średniowiecznym sporze o inwestyturę pomiędzy cesarstwem a papieżem. Proces kształtowania się wolności w wymiarze indywidualnym w Europie Zachodniej polegał, zdaniem myśliciela, na stopniowym, począwszy od czasów Średniowiecza, rozszerzaniu

się przestrzeni indywidualnych swobód ducha i ciała, a więc konsekwentnym uniezależnianiu się jednostki od państwa. Odwrotny proces dokonywał się w Rosji. Warunkiem odrodzenia wolności w Rosji winna być, zdaniem emigranta, ponowna europeizacja elity intelektualnej oraz rosyjskiej świadomości. Fiedotow był przekonany, że tylko w chrześcijańskiej kulturze Zachodu zostały wypracowane trwałe i mocne podstawy wolnościowych ideałów, które pozwalają chronić prawa jednostki. Autor *Świętych Rusi* był jednym z pierwszych, którzy przeciwstawili pojęcie woli, czyli niczym nieograniczonej i nieskrępowanej swobody pojęciu wolności. Zdaniem myśliciela, wolność w przeciwieństwie do woli ma charakter personalistyczny, międzyosobowy, ponieważ ograniczeniem jednostkowych swobód są prawa i wolności innych jednostek. Wola natomiast jest nakierowana tylko i wyłącznie na siebie. Wola podobnie jak i anarchia, możliwa jest poza cywilizowanym społeczeństwem i znajduje swoje urzeczywistnienie w rozbójnictwie, buncie, czy też tyranii.

W rozdziale *Chrześcijańska demokracja gwarantem wolności osoby* starałem się przedstawić stosunek Stiepana i Fiedotowa do problemu demokracji. Obaj występowali w swoich tekstach z jednej strony jako krytycy europejskiego systemu parlamentarnego, a z drugiej strony jako obrońcy demokratycznych ideałów. Obrona demokracji była dla nich, tak jak i w przypadku jednostki oraz wolności, przede wszystkim obroną europejskiej tożsamości kulturowej, której zagrażają faszyzm i komunizm.

Fiedotow przekonywał, że fundamentem sprawiedliwego i w pełni demokratycznego ustroju musi być jednostka-osoba oraz jej niezbywalne prawa, w tym przede wszystkim prawo do wolności. W swoich artykułach myśliciel podjął zagadnienia kryzysu demokracji, następnie przeszedł od krytyki demokracji do chrześcijańskiego uzasadnienia jej duchowych podstaw, by na tym tle scharakteryzować demokrację przyszłości, którą nazywał „demokracją chrześcijańską”, „demokracją soborową”, „demokracją korporacyjną”. Fiedotow, zgłębiając chrześcijańskie korzenie demokracji i sprzeciwiając się tym samym uproszczonej i wypaczonej wizji człowieka, oferowanej przez systemy totalitarne, próbował przywrócić jej właściwe – „soborowe” – znaczenie, w którym „paradoksalnie całość równa się części”. Demokracja soborowa, albo chrześcijańska posiada dwa ośrodki. Pierwszym jest wolna jednostka, a drugim społeczeństwo. Władza w demokracji powinna mieć charakter służebny wobec społeczeństwa. Fiedotow łączył demokrację z prawosławną ideą soborowości i zbliżał rosyjskie pojęcie soborowości do zachodniego pojęcia suwerennej woli ludu.

Stiepun zarzucał demokracji sprzeniewierzenie się wolności pisanej wielką literą na rzecz obrony swobód. Pojmował on demokrację dwojako: jako neutralny światopoglądowo ustrój polityczny, który na przestrzeni wieków ewoluował w stronę systemu republikańsko-parlamentarnego oraz jako światopogląd demokratyczny zdecydowanie starszy niż koncepcje polityczne. Podejmując, w swoich tekstach, temat demokracji rozpatrywał go w kontekście emigracyjnych sporów na temat ustroju przyszłej Rosji. Myśliciel zajmował stanowisko antymonarchistyczne oraz prodemokratyczne, a także głosił potrzebę połączenia sił narodowo-religijnych z postawą demokratyczną, której istota polega na humanistycznej wierze w godność osoby ludzkiej.

Podsumowując, Fiedotow i Stiepun zaproponowali refleksję o europejskiej tożsamości kulturowej z uwzględnieniem rosyjskiego doświadczenia. Czasopismo redagowane przez myślicieli było próbą konsolidacji środowiska emigracyjnego wokół budowy nowego społeczeństwa, które miało stanowić załóżek przyszłej upragnionej Rosji – wolnej od bolszewickiej przemocy i terroru. Należy podkreślić, że obaj emigranci starali się najważniejsze rosyjskie problemy analizować i rozpatrywać w ogólnoeuropejskim kontekście.

Przedstawiona przez obu myślicieli wizja europejskości jawi się jako kulturowa wspólnota wartości i pamięci, ufundowana na chrześcijańskim gruncie. Nadrzędnym celem, który przyświecał ich publicystyce, była próba ożywienia religijnych podstaw europejskiej kultury. Stiepun i Fiedotow w obliczu wszechogarniającego kryzysu postanowili zawalczyć o nowy ład społeczny, oparty na chrześcijańsko-humanistycznej wierze w człowieka i jego prawa. Stiepun przekonywał, że podstawy europejskiej kultury tworzą: chrześcijańska idea absolutnej prawdy, humanistyczno-oświeceniowa idea wolności politycznych oraz socjalistyczna idea sprawiedliwości społecznej. Twórcza synteza owych idei pozwoliłaby, w jego przekonaniu, ocalić europejską przyszłość. Rozejście się dróg chrześcijaństwa, liberalizmu i socjalizmu było dla obu emigrantów jednym z symptomów, narastającego przez ostatnie dziesięciolecia, kryzysu kultury europejskiej, który zaowocował narodzinami systemów totalitarnych.

Stiepun i Fiedotow w swojej publicystyce podjęli namysł nad kluczowymi dla europejskiej tożsamości kulturowej wartościami (jednostka – wolność – demokracja) i zaproponowali ich głęboko chrześcijańską interpretację. Poprzez odwołanie się do

tradycji religijnej obaj myśliciele próbowali przywrócić tym kategoriom metafizyczne rozumienie.

Próba połączenia chrześcijaństwa z socjalistycznymi ideami na demokratycznym gruncie spotkała się z niezrozumieniem ze strony rosyjskich emigrantów. Wezwania do budowy nowego społeczeństwa pozostały właściwie bez odpowiedzi. Nie powstrzymali także postępującej sekularyzacji europejskiego społeczeństwa i nie uchronili kultury przed skutkami technicyzacji i mechaniczacji życia. Stiepun i Fiedotow zanurzeni prawie całkowicie w dziewiętnastowiecznej kulturze nie dostrzegli ważnych przemian w europejskiej świadomości. Pomimo to ich propozycja w wielu miejscach nadal wydaje się być interesująca oraz warta uwagi jako przykład żywej wiary w głęboko humanistyczny sens kultury i twórczej działalności człowieka dla wspólnego dobra społeczeństwa.